

De ingebeelde chaos

Hendrik Wyermars

De ingebeelde chaos

Hertaald en ingeleid door
MICHEL WIELEMA

Hilversum
Verloren
2015

Deze uitgave is verschenen met financiële steun van Hubert Vandenbossche.

Afbeelding op het omslag: detail van de Buitenpoort van het Tucht- of Rasphuis te Amsterdam, J. Mijling, 1750-1800. Rijksmuseum Amsterdam, schenking van de heer M. Onnes van Nijenrode. In de ondergrond de titelpagina van *Den ingebeeldde chaos*, 1710 (p. 40).

ISBN 978-90-8704-525-8

© 2015 Michiel Wielema & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Obscure afkomst	8
Een spinozistische leermeester: Antony van Dalen	10
Een podium voor atheïsten?	14
Een boek en een proces	19
‘Sodomitise Rasphuys Ongodist’	27
Wyermars’ groeiende reputatie als spinozist	31
 Hendrik Wyermars, <i>De ingebeeelde chaos en gewaande wereld-wording der oude en hedendaagse wijsgeren verijdelde en weerlegd</i>	 39
 Voorwoord	 41
 §§ 1-7 Inleiding: de universaliteit van de scheppingsgedachte	 53
 §§ 8-34 Lucretius over het ontstaan en de ‘nieuwheid’ van de wereld	 63
§§ 8-9 Lucretius’ naturalistische uitgangspunten	63
§§ 10-14 Kritiek op de aanname van lege ruimte als voorwaarde van beweging	65
§§ 15-19 De atomen, hun eigenschappen en beweging	71
§§ 20-21 Eeuwigheid van de hemellichamen verklaard vanuit beweging naar een middelpunt	77
§§ 22 De atomistische wereldverklaring vanuit een chaos is onhoudbaar	79
§§ 24-34 De ouderdom van de aarde valt niet historisch te bepalen	81
 §§ 35-65 De natuurkundige speculaties van Dirk Santvoort	 92
§§ 35-38 Staat van het geschil: is behalve het heelal ook de aarde eeuwig?	92
§§ 53-57 Santvoorts theorie van de toename van de zee ten koste van het land	95

§§ 62-65 De eeuwigheid van de wereld is met argumenten aangetoond maar is geen dogma	100
§§ 66-87 Godsbewijzen, de Drie-eenheid en de schepping uit het niets	105
§§ 66-72 Weerlegging van traditionele godsbewijzen	105
§§ 73-74 Een godsbewijs vanuit het werkelijk bestaande heelal	111
§§ 75-78 Gods inblijvende werking ofwel God als Drie-eenheid filosofisch verklaard	113
§§ 79-87 Gods overgaande werking ofwel de schepping uit het niets filosofisch verklaard	119
§§ 88-100 Onderzoek van wat de Schrift leert over begin en einde van de wereld	127
§§ 88-96 De schepping van wereld en mens is niet een stuk geschiedenis	127
§§ 97-99 De Schrift spreekt allegorisch over het einde van de wereld	142
§§ 100 Conclusie: de wereld en het heelal bestaan eeuwig	144
Appendix	
1 Een bericht over Van Dalen en Wyermars uit 1748	145
2 Door Wyermars aangehaalde of genoemde werken	146
3 Integrale tekst van de procesdocumenten aangaande Wyermars en zijn uitgever Alexanders	148
Bibliografie	155

Inleiding

In de zomer van 1710 verscheen in Amsterdam een ‘goddeloos’ boekje: *Den ingebeelde chaos en gewaande werels-wording der oude en hedendaagze wysgeeren veridelt en weerlegt*. De auteur, de 25-jarige kantoor knecht en amateurfilosoof Hendrik Wyermars, bepleitte daarin met natuurkundige en filosofische argumenten de eeuwigheid van de wereld en betoogde dat het Bijbelse scheppingsverhaal een aan het heidendom ontleende mythe was. Wyermars was een moedige vrijdenker, die alle geloof achter zich had gelaten en alleen op basis van rationele argumenten wilde discussiëren. Hij bouwde een volkomen naturalistisch en materialistisch wereldbeeld op, hoewel hij er uit goed fatsoen nog een theologisch tintje aan gaf. De Amsterdamse dominees zagen daar echter doorheen en vermoedden dat het zijn werkelijke bedoeling was het atheïsme van Baruch de Spinoza (1632-1677) in een nog subtielere gedaante te propageren. Zij klaagden over het boekje bij het stadsbestuur, dat Wyermars liet oppakken. Na een onbeduidend proces werd hij tot een boete, vijftien jaar eenzame opsluiting en verbanning veroordeeld. Na zijn vrijlating leefde hij ondergedoken in zijn eigen geboortestad, tot hij als oude man opnieuw werd opgepakt en vastgezet. Ziek en kreupel overleed hij enige jaren later in gevangenschap, zijn leven verwoest door zijn jeugdige vrijmoedigheid. Zijn zaak is een van de meest tragische gevallen van de onderdrukking van meningsvrijheid in de zo tolerant geachte Nederlandse Republiek.

Wie was onze Hendrik Wyermars? Nog steeds is hij tamelijk onbekend; zijn naam ontbreekt in historische standaardwerken waar men zijn naam zou mogen verwachten.¹ De eerste afzonderlijk aan hem gewijde studie, met uitvoerige documentatie, verscheen pas in 1974.² Dit werd gevolgd door een artikel voor een breder publiek uit 1998 dat echter vrijwel geen nieuwe informa-

1 Bijvoorbeeld de groots opgezette, meerdelige *Geschiedenis van Amsterdam*, uitgegeven onder auspiciën van de Jan Wagenaar Stichting, Amsterdam 2004-7, en de uitvoerige receptiegeschiedenis van het spinozisme in Nederland van Henri Krop: *Spinoza. Een paradoxale icoon van Nederland*, Amsterdam 2014.

2 Hubert Vandenbossche, ‘Hendrik Wyermars’ *Ingebeelde chaos* (1710): een “*Tractatus de emendatione Spinozae*”, *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting* 2 (1974), pp. 321-69.

tie bood.³ Enige recente internationale bekendheid dankt Wyermars aan het baanbrekende overzichtswerk van Jonathan Israel.⁴ Maar lange tijd was zelfs nog onduidelijk of Wyermars zijn gevangenisstraf van vijftien jaar had overleefd. De schaarse biografische gegevens konden pas in 2002 worden uitgebreid, toen bleek dat Wyermars inderdaad weer op vrije voeten was gekomen maar in 1749 zelfs voor een tweede keer in het Rasphuis was opgesloten.⁵ Sinds kort zijn nog enkele belangrijke aanvullende gegevens ontdekt, waaronder zijn overlijdensdatum, zodat nu eindelijk een zo volledig mogelijk portret van hem kan worden geschetst. Maar nog steeds weten we over grote perioden van zijn leven weinig tot niets en het is niet te verwachten dat hierin nog veel verandering zal komen.

Obscure afkomst

Er is geen doopdatum van Hendrik Wyermars teruggevonden. Het meest aannemelijk is dat hij ergens in oktober of november 1684 werd geboren.⁶ Als dit klopt, dan was dit slechts enkele maanden nadat zijn ouders, op 19 augustus 1684, voor de gereformeerde kerk in ondertrouw waren gegaan en mogelijk was dit de reden waarom zij hem niet (of buiten Amsterdam?) hebben laten doppen.⁷ Misschien heeft deze omstandigheid ook wel bijgedragen aan Wyermars' latere onkerkelijkheid: hij deed geen belijdenis van enig geloof, al woonde hij naar eigen zeggen wel eens catechisatielessen in de gereformeerde kerk bij. Zijn vader was een zekere Willem Hendricksz Wyermars, bij zijn ondertrouw twintig jaar oud en wonend in het Noordse Bos, afkomstig uit Amsterdam en op

3 Maarten Gaillard, 'De zaak Wyermars of: de ingebeelde tolerantie in de Republiek?', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 21 (1998), pp. 1-8.

4 Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*, Oxford 2001, pp. 323-7 en 428.

5 Michiel Wielema, 'Hendrik Wyermars (c. 1685-na 1749). Een "sodomitise rasphuys ongodist"', in A. de Haas (red.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap, 1700-1800*, Zutphen 2002, pp. 67-72.

6 Afgaande op de leeftijden die bij vier verschillende gelegenheden van hem in de (in dat opzicht overigens weinig betrouwbare) Amsterdamse Confessieboeken werden opgetekend: 25 jaar op 9 oktober 1710, 60 jaar op 18 november 1744, 63 jaar op 28 mei 1748 en 65 (=recte 64?) jaar op 9 augustus 1749. Een geboortedatum tussen 10 oktober en 18 november 1684 zou in elk geval harmoniëren met drie van de vier vermelde leeftijden.

7 'Voortijdighe bijslapinge' gold immers voor de kerk als een zonde. Anderzijds blijkt de Amsterdamse kerk relatief weinig aandacht aan zwangere bruiden te hebben besteed; de hoogste straf eind zeventiende eeuw was één maal wering van het Avondmaal, aangezegd door de wijkpredikant: Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990, pp. 255-7.

10 mei 1684 door het stadsbestuur tot turfdrager benoemd.⁸ Als getuige bij de ondertrouw was Willems moeder, Stijntje Boumans, aanwezig; zijn vader was vermoedelijk al overleden en Stijntje stierf mogelijk in augustus 1708. Willem Wyermars zelf overleed al op 4 juli 1691.⁹ Hij had minstens één broer, Jan. Hendriks moeder, Hester Cornelisdr van der Valk uit Hazerswoude (geboren ca. 1663, sterfjaar niet gevonden), werd dus al op ongeveer 28-jarige leeftijd weduwe. Ook haar moeder, Annetje Jacobsdr, was als getuige aanwezig bij de ondertrouw; haar vader Cornelis was al in 1675 overleden.¹⁰ Hester kon later niet bewijzen dat haar zoon Hendrik recht had op zijn vaderlijk erfdeel, hetgeen door de oom van het kind, Jan Hendricksen Weijermars, werd bevestigd.¹¹ Zij bleef bijna tien jaar weduwe; in januari 1701 hertrouwde zij met Baltus Ijsbrandsz uit Velsen, 36 jaar oud en timmerman van beroep; mogelijk overleed hij al drie jaar later. Hester woonde toen in de Reguliersdwarsstraat.¹²

Welke invloed zijn moeder, oom(s) en stiefvader op de ontwikkeling van de jonge Hendrik hebben gehad is onbekend. Evenmin weten we wat voor onderwijs hij precies genoot. In elk geval weten we dat hij opgeleid werd tot handwerker. In een anoniem, handgeschreven Voor-berigt in een exemplaar van zijn boek¹³ wordt gezegd dat hij oorspronkelijk een schavenmaker was; schaven- of schaafmakers werden gerekend tot de instrumentmakers. Zijn laatste beroep vóór zijn arrestatie en veroordeling was echter dat van ‘comptoirknecht’ (kantoor knecht) bij ‘den Cassier de Neufville’.¹⁴ Boekhoudkundig kantoorwerk vereiste natuurlijk een goede rekenvaardigheid en die blijkt ook uit enkele berekeningen die in zijn boekje te vinden zijn, waarbij ook breuken voor-

8 Stadsarchief Amsterdam (voortaan SAA), 5031/54, p. 273 (benoeming tot turfdrager), 5001/512, p. 457 (ondertrouw 19-8-1684).

9 SAA, 5024/22, fol. 47^r (overleden 4-7-1691), 5001/1229, p. 119 (begraven 7-7-1691).

10 Annetje Jacobsdr werd in Amsterdam begraven op 23 juni 1711, dus toen Wyermars in het Rasphuis zat.

11 Vermeld in Vandenbossche, ‘Hendrik Wyermars’ *Ingebeelde chaos*, p. 321; onduidelijk is echter op welk document dit gebaseerd is.

12 SAA, 5001/532, p. 321 (ondertrouw 7-1-1701).

13 Exemplaar van *Den ingebeeldde chaos* in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam, sign. OK 06-140 (2). De onbekende auteur van dit Voor-berigt blijkt uitstekend op de hoogte te zijn van Wyermars’ lotgevallen tot het jaar 1748. Zijn gegevens over Wyermars’ aanhoudingen in 1744 en 1748 worden bevestigd door de Amsterdamse Confessieboeken. Het Voor-berigt dateert blijkens interne gegevens van kort na juni 1748. De auteur had dus geen weet van Wyermars’ derde aanhouding in augustus 1749 en daarop gevolgde tweede veroordeling. De tekst van dit Voor-berigt is opgenomen als appendix.

14 Vermoedelijk gaat het hier om een van de handelsfirma’s van leden van de welgestelde doopsgezinde familie De Neufville, vanaf 1640 actief in Amsterdam als textielhandelaren en -fabrikanten; zie J.W. Veluwenkamp, *Ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt in de tijd van de Republiek. De Amsterdamse handelsfirma Jan Isaac de Neufville & Comp., 1730-1764*, Meppel 1981, pp. 31-9.

komen. De wiskunde zal hem trouwens niet alleen om praktische redenen hebben aangetrokken. Zij leverde ook een methode om waarheden met zekerheid te bewijzen. Bekend is dat Spinoza zijn *Ethica* ‘op meetkundige wijze’ uitzette en spinozisten en vrijdenkers pretendeerden in de metafysica en de theologie op dezelfde wijze te werk te gaan. De wiskunde leverde een zekerheid die in het geloof niet te vinden was. Een vrijdenker of ‘vrijgeest’ was bijna per definitie ‘iemand die van alle waangeloof bevrijd was en niets accepteerde dan dat waarvan de waarheid wiskundig bewezen kan worden.’ In die termen, schrijft Wyermars in zijn Voorwoord, was hem de Utrechtse amateurwetenschapper Dirk Santvoort aangeprezen – maar niet geheel terecht, zoals zou blijken. Het waren deze met de wiskunde dwepende vrijgeesten tegen wie de medicus, wiskundige en regent Bernard Nieuwentijt (1654-1718) zijn invloedrijke *Gronden van zekerheid* zou schrijven.¹⁵

Een spinozistische leermeester: Antony van Dalen

Van doorslaggevende, om niet te zeggen fatale invloed op het leven van Wyermars zou zijn ontmoeting blijken met een zekere Antony van Dalen (1644-1715), een luidruchtige Haagse spinozist die zich in 1685 of 1686 in Amsterdam moet hebben gevestigd. Een vermoeden dat Wyermars deze Van Dalen persoonlijk kende, was reeds gewekt doordat hij in § 89 van zijn eigen boek naar ‘Antonius’ van Dalen verwijst als naamgever en blijkbaar bezorger van een Nederlandse vertaling van Spinoza’s *Tractatus theologico-politicus*. In 1693 en 1694 verschenen daarvan twee verschillende vertalingen. Van Dalens betrokkenheid bij een van die uitgaven is uit andere bronnen niet bekend en Wyermars lijkt hier informatie door te geven die hij alleen uit Van Dalens eigen mond vernomen kan hebben. Dat de twee elkaar persoonlijk gekend moeten hebben, wordt nu bevestigd door het eerder genoemde Voor-berigt in een exemplaar van de *Ingebeelde chaos*, waar wordt beweerd dat Van Dalen hem zelfs tot het schrijven van het boek heeft aangezet en erbij heeft geholpen. Van Dalen dus min of meer als de *auctor intellectualis* van het werk van Wyermars? Het is een vergaande bewering die bepaalde zaken zou kunnen verklaren – zoals hoe een jonge ‘geschoolde arbeider’ zo intelligent kon omgaan met moeilijke filosofische en theologische thematiek – maar ook de nodige vragen oproept. Laten we allereerst eens bezien wie deze Antony van Dalen eigenlijk was.

In hetzelfde Voor-berigt wordt hij omschreven als ‘van geboorten een Hage-

¹⁵ *Gronden van zekerheid, of de regte betoogwyse der wiskundigen, so in het denkbeeldige, als in het zakelyke: ter wederlegging van Spinosas denkbeeldig samenstel*, Amsterdam 1720. Zie Rienk Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw*: Bernard Nieuwentijt, Amsterdam 1991.

naar; en tot het Leeraarschap der H. Godgeleerdheid opgelijid, doch daar van, door zijn gekleefdheid aan de gedagten van Spinoza, eindelijk wederhouden.’ Op grond hiervan kan hij zonder twijfel geïdentificeerd worden met de Haagse ‘gereformeerde spinozist’ (een spinozist die tot de publieke kerk wilde blijven behoren) Antony van Dalen, over wiens goddeloze en gruwelijke uitlatingen de plaatselijke kerkenraad in 1681 getuigenissen verzamelde teneinde hem te kunnen censureren.¹⁶ Op grond van die niet eerder opgemerkte getuigenissen heb ik in een artikel Van Dalens spinozisme trachten te beschrijven.¹⁷ Hij werd geboren in Den Haag in februari 1644.¹⁸ Zoals ook het Voor-berigt vermeldt doorliep hij een opleiding tot schilder. In 1663 wordt hij in de stukken van het schildersgilde Confrerie Pictura genoemd als leerling van de Haagse portret- en landschapschilder Jan de Laroquette.¹⁹ Schilderwerk schijnt dus zijn voornaamste kostwinning te zijn geweest; bij zijn overlijden in Amsterdam in september 1715 wordt hij ‘schilder op de Prinsegraff’ genoemd.²⁰ Op 17 oktober 1668 schreef hij zich echter opeens in als student theologie te Leiden. Naar alle waarschijnlijkheid wilde hij toen predikant worden – wat niet gelukt is, maar aan zijn studie hield hij in elk geval een gedegen kennis van de Hebreeuwse en Syrische talen over waarin hij volgens het Voor-berigt later privaattlessen verzorgde. Op een gegeven moment maakte hij echter kennis met de werken van Spinoza – de *Tractatus theologico-politicus* verscheen in 1670, de *Opera posthuma* in 1677 – en besloot toen het gereformeerde geloof overboord te zetten voor een ‘filosofisch geloof’. Hij wilde echter de kerk niet verlaten maar een soort spinozistisch prediker worden en dit baarde de kerkenraad hevige zorgen. Spinoza’s werken waren reeds kort na verschijnen in Holland verboden en zijn leer gold allerwegen als godslasterlijk.²¹

16 Haags Gemeentearchief, 0203-01, inventarisnummer 4 (notulen 1673-1701); zie vooral onder 11 oktober 1681. Inventarisnummer 107 is een map met de afzonderlijke getuigenverklaringen in de zaak tegen Antony van Dalen.

17 ‘Een onbekende aanhanger van Spinoza: Antony van Dalen (1644-na 1690)’, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 4 (1993), pp. 23-40. Zie ook mijn *The March of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*, Hilversum 2004, pp. 95-101.

18 Haags Gemeentearchief, 0377-01/2, fol. 36^v (gedoopt 16-2-1644). Zijn ouders heetten Antony van Dalen en Johanna Laignier. Vader Antony was sinds 1634 griffier van de advocaat-fiscaal van de Hoge Krijgsraad. Naast Antony kreeg het paar een zoon Martinus, die op 5 maart 1667 werd ingeschreven als student geneeskunde en later een praktijk begon.

19 Van Dalen wordt heel kort (vier regel'tjes) genoemd in Edwin Buijsen, *Haagse schilders in de Gouden Eeuw. Het Hoogsteder Lexicon van alle schilders werkzaam in Den Haag 1600-1700*, Den Haag en Zwolle 1998, pp. 297-8. In 1686 zou Van Dalen in Amsterdam een schildering op een plafond hebben aangebracht. Geen werken van zijn hand zijn momenteel echter bekend.

20 SAA, 5001/1112, fol. 21^v.

21 Jonathan Israel, ‘The Banning of Spinoza’s Works in the Dutch Republic (1670-1678)’, in W. van Bunge en W. Klever (red.), *Disguised and Overt Spinozism around 1700*, Leiden 1996, pp. 3-14; zie ook Israel, *Radical Enlightenment*, pp. 275-94.

Het spinozisme kon alleen op min of meer verborgen wijze gepropageerd worden, zoals in traktaten over logica, wijsgerige romans of clandestiene handschriften. Auteurs die denkbeelden van Spinoza schenen te hebben overgenomen, kregen te maken met felle bestrijding. ‘Spinozist’ werd een scheldwoord waarmee iemands maatschappelijke of kerkelijke carrière onmogelijk gemaakt kon worden. In het bijzonder waren de predikanten op hun hoede voor het ‘inkruipen’ van Spinoza’s ‘goddeloze gevoelens’ onder het gewone volk.

En dat was nu precies wat Van Dalen zich blijkbaar als levensdoel had gesteld. Uit de getuigenissen krijgt men de indruk dat hij als een soort ‘Spinoza’s getuige’ langs de deuren ging, met de *Tractatus theologico-politicus* en de *Opera posthuma* of *Nagelate schriften* in de hand, om de mensen de zegeningen van het spinozisme te brengen. In juli 1681 werd het de kerkenraad te gortig en werd Van Dalen door de wijkpredikant op zijn bekeringsijver aangesproken en korte tijd later van het Avondmaal afgehouden. Al snel ontspon zich een kerkrechtelijk getouwtrek over de juistheid van die censuur, wat tot op de synode toe werd uitgevochten. In die strijd hanteerde de kerkenraad de verzamelde getuigenissen als bewijsmateriaal over zijn werkelijke opvattingen.

Daardoor weten we ook het een en ander over de mensen met wie Van Dalen in Den Haag verkeerde en in dispuut ging over theologische en filosofische onderwerpen. De theologisch best onderlegde van hen was ongetwijfeld Jacobus Schuts, ‘krankbezoeker’ ofwel ziekentrooster en als zodanig in dienst van de Haagse kerk. Schuts maakte melding van een aantal disputen tussen hem en Van Dalen, waarbij deze zijn heterodoxe opvattingen met grote drift verdedigde. Enkele van die disputen vonden plaats in het huis van Victor Acker, een schoenmaker, die daarbij soms aanwezig was. Een ander dispuut, voornamelijk over de Drie-eenheid, had plaats ten huize van Adam Hartwegh, een zilversmid, van wiens hand een verslag van dat dispuut bewaard is. Deze verklaarde dat Van Dalen tegen hem had gezegd dat ieder mens een god is, want de natuur is God en God is de natuur. Deze Hartwegh was weer bevriend met de schilder Seger van der Maes, wiens verslag van een gesprek dat hij in Voorburg met Van Dalen had zeer interessant is. Van Dalen komt hieruit als een ware spinozistische vrijdenker naar voren. Ten slotte is er een kort en niet erg helder getuigenis van de bakker Adriaen Jansz van Raemsdonck, die eveneens met Van Dalen gedebatteerd had.

Van Dalen ging dus kennelijk in debat met een aantal gereformeerde middenstanders uit zijn eigen omgeving. Uit drie van de vier getuigenissen blijkt dat hij openlijk met zijn spinozistische ideeën te koop liep. In plaats van deze voorzichtig en in bedekte termen te verkondigen, liet hij luid en duidelijk blijken het met Spinoza eens te zijn en diens ideeën als het beste ‘filosofische geloof’ te beschouwen. Bovendien nam hij naar een dergelijk dispuut de boeken

van Spinoza gewoon mee, hoewel hij kon weten dat ze door de kerk ten diepste verafschuwde werden. Tegenspraak kon hij naar het schijnt nauwelijks dulden: als hij geen goed antwoord wist te geven, stond hij met de mond vol tanden of liep kwaad weg.

Van Dalen verwierp de gereformeerde leerstukken van de Drie-eenheid, de goddelijkheid van Christus en de H. Geest en de leer van de voldoening. Hij zat in dit opzicht op één lijn met het socinianisme, een in de Republiek prominente unitarische stroming. Over deze dogma's schijnen de meeste en hevigste disputen te zijn gevoerd. Om de Bijbelplaatsen die schijnbaar voor die leerstukken spreken te weerleggen, kritiseerde hij de tekst van de Statenvertaling als niet overeenkomstig de grondtekst. Ook deed hij met Spinoza een beroep op een radicale accommodatietheorie: de Bijbel is in zijn bewoordingen aangepast aan de 'botte en onverstandige' mensen, maar de geleerde is niet aan die bewoordingen gebonden. De theologen menen hun eigen verziensels in de Bijbel terug te vinden, maar de filosoof doorziet dat. Kenmerkend voor deze filosofische Bijbelkritiek is vooral Van Dalens bewering – die door Wyermars breed uitgewerkt zou gaan worden – 'dat de werelt niet geschaapen en is maar dat alles uyt de natuer voort quam.' De Bijbel spreekt bovendien niet over een schepping uit het niets. De wereld moest volgens hem als eeuwig beschouwd worden, omdat God van eeuwigheid er een helder denkbeeld van heeft gehad. Zijn opponent Schuts trachtte hem op een zwakheid in die redenering te wijzen: dan zou ook ieder mens en elk schepsel eeuwig moeten zijn. Wyermars zou later dubbelzinnig spreken over een 'eeuwige schepping uit het niets' en daarmee Van Dalens naturalisme meer in schijnbare verzoening brengen met het theologisch dogma.

Van Dalens kritiek schijnt zich niet tot enkele Bijbelplaatsen beperkt te hebben, maar op het hele christelijk geloof gericht te zijn geweest. Er werd bericht dat hij zeer spottend over de Schrift gesproken had. Die was volgens hem slechts bedoeld om het gewone volk in 'rust, vrede en discipline' te houden. In een ironisch commentaar op de christelijke apologetische traditie, volgens welke alle heidenen naar de hel gingen, leerde hij juist 'dat de heydenen nader aan de salicheyt waren, als de christenen, om dies wille, dat se aanbaden den regten God, dat is, de Natuur.' De 'Turkse' polygamie zou ook in het Westen toelaatbaar kunnen zijn. Een vergelijkbare uiting van relativisme vernam de Amsterdamse kerkenraad in 1707: de Bijbel en de Koran hebben dezelfde waarde.²²

Belangrijker dan deze algemene libertijnse uitingen zijn echter Van Dalens expliciet spinozistische beweringen over de verhouding van God en natuur. Hij

22 Zie onder, p. 17.

zou volgens twee getuigen gezegd hebben dat alles in de natuur God is, ofwel dat de natuur God is en God de natuur. Uit deze algemene stelling leidde hij af dat ook ieder mens God of een god is. Naturalistisch was ook Van Dalens interpretatie van engelen en duivels: alles wat de mens iets goeds bezorgt heet engel en alles wat de mens iets kwaads bezorgt heet duivel. In beide gevallen gaat het puur om natuurverschijnselen. Vrijwel hetzelfde had Adriaan Koerbagh (1633-1669) in 1668 al verkondigd in zijn *Bloemhof* en *Een licht schijnende in duistere plaatsen*, waarin al het bovennatuurlijke uitdrukkelijk wordt verworpen.²³ Mogelijk kende Van Dalen het *Bloemhof*, dat na verschijning een tijd lang vrij verkocht kon worden en een zekere verspreiding moet hebben gekend; van *Een licht* zijn daarentegen maar enkele volledige exemplaren in omloop geraakt.²⁴

Uit welke bronnen Van Dalen zijn spinozisme en naturalisme verder ook geput moge hebben, vast staat dat hij Spinoza's opvattingen uitstekend kende en daar voor zichzelf radicale conclusies uit trok. Het getuigt van moed dat hij poogde die conclusies ook aan anderen duidelijk te maken. Als hij ooit predikant had willen worden – daarop wijst bijvoorbeeld zijn hardnekkig streven om de hem opgelegde censuur weer ongedaan te maken – dan had hij met zijn onvoorzichtige uitingen zijn kansen daarop natuurlijk danig verspeeld. Van Dalens activiteiten wijzen erop dat de waakzaamheid van de kerk tegen het spinozisme in eigen kring terecht was, zoals ook de betrokkenheid van de proponent Johannes Duijkerius (ca. 1661-1702) bij de beruchte *Philopater*-romans nog eens zou illustreren.²⁵

Een podium voor atheïsten?

Ergens in de loop van 1685 of 1686 is Antony van Dalen naar Amsterdam vertrokken. Vermoedelijk had hij alle hoop opgegeven ooit nog predikant te worden. Zijn liefde voor het spinozisme was echter onverminderd en in zijn nieuwe woonplaats zette hij zijn lekenprediking blijkaar voort. In 1689 trok hij namelijk ook daar de aandacht van de kerkenraad.²⁶ Op 13 oktober werd in de vergadering besproken hoe Antony van Dalen 'door een geschrift hier ingele-

23 Adriaan Koerbagh, *Een licht dat schijnt in duistere plaatsen*, hertaling Michiel Wielema, Nijmegen 2014.

24 Zie o.a. Bart Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter. Adriaan Koerbagh 1633-1669*, Nijmegen 2013.

25 Het leven van *Philopater* (1691) en *Vervolg van 't leven van Philopater* (1697); vooral de tweede roman is ronduit spinozistisch en bestaat grotendeels uit conversaties waarin Spinoza's ideeën, voornamelijk over religie, worden uiteengezet en verdedigd. De uitgever, Aart Wolsgrein, werd beboet, gevangen gezet en verbannen. Beide romans zijn in één band heruitgegeven door Gerardine Maréchal (1991). Zie o.a. Jonathan Israel, *Radical Enlightenment*, pp. 315-20.

26 SAA, 376/15, pp. 314-15, 318-19 en 322.